

Прикљученија

Стеван Тоншић

МОЈ БЕРЛИН

Берлин је данас, кажу, културно најживља, најдинамичнија метропола Европе. То сам слушао од људи који живе у Паризу и Лондону, и готов сам да им повјерујем, мада у Лондону нисам никад био. А два-три врло кратка боравка у Паризу, једнако као и у Риму, Прагу, Варшави, Санкт Петербургу или Москви, не омогућавају да о тим градовима напишем било шта што би се особито разликовало од импресија сваког туристе. Берлин је једини европски велеград који познајем мало боље.

Кажем то, иако Берлин нисам баш проучавао.

Ја сам се у Берлину спасавао.

Мислим при том на године свог егзила (1993–2001). А Берлин сам изабрао – ако сам тада и могао да бирам – као мјесто своје избјегличке судбине зато што сам тамо, током ранијих боравака, стекао неколико добрих познаника. Они ће се доцније показати као прави пријатељи. Човјек у вишегодишњем егзилу, чак и ако познаје језик земље у којој се обрео, тешко би преживио без подршке добрих људи и пријатеља. Поготово човјек са најстрашнијим ратним доживљајима, одвојен од породице, без права на посао и без сталних примања.

Иако је Берлински зид срушен новембра 1989, у мени још живе слике подијељеног града. На њих ме данас подсећа и књига *Berliner Mauer Kunst* са сликама, цртежима и графитима са Зидом – спонтаном умјетношћу која је уклоњена заједно са објектом против којег је протествовала. Али Зид итекако живи у сјећањима људи, а није сасвим срушен ни у неким тврдим главама. Берлинска источна и западна половина нису ни у мени, као ни у многим Берлинчанима, срасле ни до данас до краја. Код немалог броја њемачких грађана којих се све то, животно и историјски, заправо и тиче, још се донекле осјећа та ста-

ра, наслијеђена напетост. Прошлост реалсоцијалистичког и капиталистичког дволичја, трагови биполарног свијета.

Ваља имати на уму и географски положај града на средокраћи између европског Истока (насељеног претежно словенским народима) и Запада. Берлин је традиционално, како се то каже, мјесто сусрета многих језика и култура. А за вријеме тзв. хладног рата град је био планетарно огледно мјесто сучељавања конкурентских идеологија и политичких система, тачка у којој су се изазивачки њушкале свјетске суперсиле – САД и СССР, НАТО и Варшавски пакт. Кад је за вријеме совјетске блокаде Западног Берлина, тог својеврсног острва унутар ДДР-а под војном управом САД, Британије и Француске, Џон Кенеди посјетио град и патетично узвикнуо „Ich bin ein Berliner!”, Филип Рот се запитао ко још уопште добровољно долази у Берлин. Ипак, долазило се. Не мислим сад на политичаре, допломате, стручњаке за ово или оно, туристе. У Источни Берлин стизали су, рецимо, невољници из Вијетнама, Чилеа и других земаља у које су управо Американци војним интервенцијама извозили демократију и људска права. У западни дио су се насељавали, између осталих, и они млади људи из Савезне Републике Њемачке (град је био нека врста њене енклаве) који су тиме могли да избјегну војну обавезу код куће. Били су то често синови мртвих или живих Хитлерових ратника – притискала их је судбина очева и њихово морално-политичко наслеђе.

Почетком седамдестих година минулог вијека први пут сам бора-вио неколико дана у Источном Берлину као члан југословенске делегације на конгресу писаца ДДР-а. С напором сам (не само због слабог знања језика) слушао реферате о достигнућима „социјализма на њемачком тлу”, успјесима и задацима социјалистички одређене, ангажоване књижевности. Говорио је, наравно, и шеф партије и државе Ерих Хонекер, уз прописани аплауз на крају. Ту сам упознао лужичко-српског пјесника Кита Лоренца, брачни књижевни пар Еву и Ервина Штритматера (они су нас из Југославије угостили у свом дому), Паула Винса. Од Лоренца ћу, много касније, прочитати и превести једну помало провокативну, језички разиграну пјесму о „безначајности Берлина” посматраног однекуд из Лужице. А Винс је долазио на пјесничке фестивале у Југославији, Изет Сарајлић објавио му је једну плакету стихова. Важио је за доброг пјесника и знао да прича духовите вице о Хонекеру. Био је већ мртав кад се и његово име нашло на списку писаца који су сарађивали са тајном полицијом, свеприсутним и свемоћним Штазијем (Stasi). Као Јевреју и емигранту из нацистичке Њемачке, убијећеном антифашисти, њему се то толико и не узима за зло. Као ни Кристи Волф, која је са Штазијем, додуше кратко, сарађивала у својим младим годинама. А Хајнер Милер је своју са-

радњу правдао могућношћу увида у механизам по којем је та служба функционисала.

У јесен 1979. и почетком 1980. провео сам близу пет мјесеци у истом граду, одлазећи свакодневно на часове њемачког на Хумболтовом универзитету. Становао сам у некој врсти интерната за стране стипендисте, махом докторанте, у Панкову, великој градској четврти у чијем су отменијем дијелу били настањени многи припадници номенклатуре. Љепше друштво у интернату мени је правила Ана Марија, млада и радознала Италијанка из Сијене, чланица Берлингуерове комунистичке партије, која је радила на дисертацији о Бернштајну. Вољела је да расправља о филозофским и политичким питањима, али ју је, чинило се, строго католичко васпитање бранило од „гријеха” интимнијег зближавања. Са симпатијама је говорила о Југославији, о самоуправном „социјализму са људским лицем”, што ми је свакако годило. Знам да је касније доспјела и у италијански парламент.

Од осталих становника тога дома сјећам се једне живахне, причљиве Чехиње средњих година с којом сам се најчешће сусретао у заједничкој кухињи. Једна Данкиња, плавокоса дебељуца која је изучавала социјалистичко позориште и Брехтов „*Verfremdungseffekt*” понекад ме је звала на пиће у своју собу, гдје сам затицао и њеног кршног земљака посвећеног студију марксизма. Једном се из града појавио иза поноћи урличући од бола и понижења, с модрицама које су му остале од палице неког ревносног чувара реда. Рекао му, пијан, нешто што цајкан није могао да прогута. Сјећам се и зоолога Мише – већ из изговора једне једине њемачке ријечи (његово *aber* парало је уши) могло се са сигурношћу закључити да је Рус. Каткад нам је пуштао са магнетопона гласове многих врста птица – Руси су заиста били свјетски прваци у разним специјалистичким истраживањима, не само у летовима у космос. Мада сам, лаички, вјеровао да су се исти гласови могли снимити и у околини Москве.

Код мене је једном илегално преноћила млађана пенерка која се у Берлину обрела однекуд из Тирингије. Сједили смо, случајно здружени, у неком кафићу на Alexanderplatz-у, причала је како воли Хесеа, посебно његовог *Стейског вука*. У касне већ сате, након неколико чаша вотке, замолила ме за преноћиште. Примео сам је из самилости јер је изгледала као бескућница, а она се већ зором искрала напоље, из страха да је не открије наш строги кућепазитељ. (Тај ми је више пута скидао постер „Белог анђела” са собног зида, ваљда да би зид заштитио од ситних убода прибадачâ, а не из иконокластичких побуда.) Сусрет с овом дјевојком помињем једино стога што ми је својим држањем откривала да је и у ДДР-у било људских појава које су – по неукротивом нагону слободе – измицале родитељској и полицијској контроли.

Једне вечери набасао сам у центру града на километарски зид од људских тијела са уздигнутим бакљама који је, протежући се кроз више улица, затварао непробојан круг око простора у којем се славила 30–годишњица постојања Њемачке Демократске Републике (ДДР). Морао сам дуго да обилазим око тог пламтећег живог бедема да бих стигао на жељено мјесто. Призор те „величанствене бакљаде” дјеловао је пријетеће, па и застрашујуће: оваква демонстрација партијско-полицијске државе, макар и са свим антифашистичким и антиимперијалистичким паролама, подсјетила ме не само на велике слетове и параде које сам виђао и код куће, већ управо на милитантну употребу маса у Њемачкој под влашћу националсоцијалиста. Писано је о извјесним сличностима двију диктатура, о властодржачком менталитету фашиста и комуниста. Неке технике употребе поданичких маса очито су биле још у употреби, деценијама послје слома Трећег рајха.

Једна професорица позвала је нас десетак странаца кући на вечеру. жељела је да више сазна о приликама у земљама из којих долазимо. Лијепо смо се частили јелом и пићем, напрежући се да схватимо поједине загонетне језичке изразе. Професорица нам је говорила како се језик њене социјалистичке домовине умногоме разликује од њемачког капиталистичке Њемачке. Тврдила је да су то заправо већ два различита језика.

Ми смо већ слутили да је та разлика – идеолошка.

Неколико пута сам одлазио у Западни Берлин, прелазећи легално границу зацементирану Зидом 1961. године. Руси су га, зна се, подигли преко ноћи да би спријечили неконтролисано додиривање и мијешање политички и државно оштро подијељеног истог народа. Да би спријечили масовни одлив источноњемачког становништва и заразни утицај „декадентног Запада”. Ти преласци, на Checkpoint Charley-у или улици Friedrichstraße, увијек су били непријатни. Не само због дугог стајања у реду, у одласку као и у повратку. Два-три пута доживио сам права понижења од граничних полицајаца. Једном су ме, разголићена до гаћа, држали пола сата у празној кабини свог контејнера - казна за непријављено писмо једне преводитељице које је требало из западноберлинске поште послати на љубљанску адресу младог словеначког пјесника Бориса А. Новака. Други пут су ме – било је то двије године касније, када сам из Западног био дошао у Источни Берлин – пет минута иза поноћи упутили по киши у удаљену централу полиције, одакле сам без икаквог објашњења поново упућен на исти прелаз на којем сам сада пропуштен без питања. Нисам то могао протумачити другачије него као метод одвраћања од преласка границе.

То су мале душевне модрице које су ми остале од Зида. За милионе источноњемачких грађана, али и многе са Запада, особито оне ко-

ји су имали најближе сроднике у ДДР-у, те модрице су неупоредиво дубље и болније. Источноњемачки граничари убили су стотине својих суграђана који су покушали да се илегално пребаце на Запад. Само најхрабрији и најинвентивнији каткад су успијевали да их надиграју. После уједињења двију њемачких држава 1990. започела су суђења извршиоцима и налогодавцима тих убистава. Као што су отворени и досијеи тајне полиције прављени за милионе сумњивих, и обзнањена имена безбројних доушника, међу њима и оних из књижевничке и умјетничке бранше. Мој пријатељ, писац Луц Ратено, већ се подухватио писања аутобиографије засноване добрим дијелом на хиљадама доушничких извјештаја. У њима су регистровани и такви свакодневни сусрети и детаљи из његова живота које он и не памти. Испада да ће се њемачка књижевност и овајдита од архивиране доушничко-полицијске „литературе”. Додуше, позната источноберлинска пјесникиња Елке Ерб написала је пјесмицу „Архив” која гласи:

Ипак ми је, мислим, сопствено памћење ближе
од аката тајне службе тамо.

Чак и кад потпуно откаже.

А мој вршњак Рихард Питрас навео је у једној пјесми, написаној у ДДР-у, шта му све „недостаје за срећу”:

Влада која ми је блиска и знана.
Кости што не рђају прије рочишта.
Слава којом долазим до стана.
Стихови што не коштају ништа.

Жена која ме вара ријетко.
Пријатељи без дупелизачких врлина.
Новине што не лажу сваким ретком.
Пријатељица zgodних облина.

Поглед који не бива затамњен.
А све спаја – завршни камен.

Узгред: књига Питрасових изабраних пјесама *Медена шиба*, насловљена према једној молитвеној пјесми у којој се помињу зарађени Срби и Хрвати, изашла је на српском у мом преводу („Бранково коло”, Сремски Карловци 2003).

Упркос невољама са цензуром, Питрас се развио у изванредног пјесника. Језичким мајсторством и стиховима са „дуплим дном” често је успијевао да превари будне стражаре над говором поезије. То је полазило за руком и другим врснијим пјесницима из ДДР-а, попут нешто старијих Хајнца Чеховског и Фолкера Брауна или нешто млађег Увеа Колбеа. (Колбеове изабране пјесме, под насловом *Тајне светиљковине*, недавно сам објавио у Сарајеву.)

Познато је да су неки од најзначајнијих источноњемачких писаца (махом пјесника) напустили хваљену земљу „радника и сељака” насељивши се у Западној Њемачкој. Међу њима је био и велики пјесник Петер Хухел, својевремено уредник репрезентативног часописа „Sinn und Form”, а од осталих ваља поменути Гинтера Кунерта, Сару Кирш, Рајнера Кунца, Јурека Бекера. Пјеснику и кантаутору Волфу Бирману власти су, након једног концерта у Хамбургу, одузеле држављанство. Вриједност њиховог, као и стваралаштва других аутора, ја ћу откривати тек касније, током дугих егзилантских година, када сам покушавао да се тјешим и читањем добрих стихова, повремено и њиховим превођењем.

Касније ћу сазнати много више и о „сцени” на Prenzlauer Berg-у (градска четврт између центра и Панкова) као некој врсти заједничког имена за дисидентске и квазидисидентске књижевне активности претежно младих пјесника. Приређивали су тајна или полујавна читања, имали један или два „подземна” часописа („Микадо” је, с једним другом, уређивао Колбе.) Али су и збивања на тој сцени држана мањевише под надзором. Штази је имао своје сараднике и међу „дисидентима”, како је показао и случај иначе даровитог пјесника Саше Андерсона.

Јесењи мјесеци у Берлину 1979. и јануар наредне године прошли су ми у учењу, разговорима с познаницима, скитњама по граду, разгледању знаменитости. Изузетно је Музејско острво на ријеци Шпреји са Пергамским музејом, у којем се налазе пергамски олтар и Иштарина врата града Вавилона.

Тајанствено благо Троје, које је Шлиман илегално допремио у Берлин, лежало је у Музеју старина све док по заузећу Берлина 1945. није нестало. Руси су тек прије десетак година признали да је код њих.

Храну сам у интернату, као и други, припремао сам, а у ресторанима понекад јео „сољанку” и свињску кољеницу с купусом. У кафанама сам знао сједити и без друштва, зурећи у новинске наслове и у своју чашу пића. Кафане су тада у главном граду ДДР-а биле много рјеђа мјеста него данас. Понекад сам у њима сретао и неке „Југовиће” који су, обично за викенд, долазили из Западног Берлина да се – пошто би илегално размијенили драгоцјене западне за ДДР-марке по курсу ви-

шеструко повољнијем од званичног – добро и јевтино проведу. Иако је берлински исток изгледао неупоредиво једноличније од његовог запада, чију је рекламну индустрију и порнографију нападао у поезији и Пабло Неруда, и у њему су се налазила мјеста за провод и ужитак, поготово за посјетиоце са дубљим џепом.

Сусретао сам се и с нашим лектором на Хумболту Драганом и његовом њемачком пријатељицом, лијепом Петром. Виђао сам се и с књижевним критичарем из Сарајева Агићем, који је као стипендиста становао у гарсоњери у центру града. На Универзитету сам упознао и једну грациозну Чилеанку која је емигрирала након свргавања Аљендеа. Интересантно је да ће касније свргнути Хонекер побјећи управо у Чиле.

Често сам залазио у књижаре тражећи дјела писаца и филозофа који су ме посебно занимали. Установио сам велику разлику у понуди преводне литературе, особито оне са Запада, а књига од познатих руских и других источноевропских дисидената није, наравно, ни било. Југославија је тада, и у издаваштву, била за ДДР нека врста полу-Запада. Сјећам се да сам неку теоријску књигу о постмодернизму, купљену у Западном Берлину, послао касније из Сарајева једном источноберлинском професору. Жалио ми се да не може тако лако доћи до ње – одређене књиге су, као и људи, теже прелазиле преко Зида. Неке само у колима са дипломатским таблицама.

Упознао сам преводитељице Барбару Антковјак и Астрид Филипсен, професора Манфреда Јенихена, слависту са Хумболта, znalца многих језика. На Славистици је радила и Ангела Рихтер, данас предаје у Халеу. Барбару сам посјетио у издавачкој кући „Volk und Welt”, која је имала добру („бијелу”) едицију свјетске поезије. Од наших пјесника ту су били објављени Десанка Максимовић и Васко Попа. Барбара је превела многе књиге српских и других југословенских писаца. Умрла је прије неколико година. А Јенихен ће, након хрватске, објавити 2004. опсежну антологију српске поезије 20. вијека, чија је посебна вриједност у добрим преводима и препјевима на којима је сарађивао већи број њемачких пјесника. Тако је, рецимо, стара берлинска пјесникиња Анамарија Бострем, иначе велика преводитељица свјетске поезије, изврсно препјевала Костићеву „Santa Maria della Salute”, којом се антологија отвара. Пренијети ту пјесму са свим њеним римама, то је већ преводилачки подвиг.

Током једне шетње главном улицом (Unter den Linden) упознао сам и Златка Красног – припремао је превод једног избора из источноњемачке поезије. Мислим да га је објавио у часопису „Књижевност”. Ни Златко више није међу живима. Као ни „Књижевност”.

Источна Њемачка била је једна од развијенијих земаља „реалног социјализма”. А била и права спортска велесила. Тада је мало ко слутио да ће за десетак година, под налетима топлијих вјетрова из Москве, Зид пасти и да ће се остварити стари сан њемачке нације – уједињење. Уосталом, поједини њемачки интелектуалци критички су гледали на саму могућност уједињења – Гинтер Грас био је изричито против. Када су се 1990. двије Њемачке ујединиле, он је то назвао окупацијом. Већа је, додуше мирно, окупирала мању.

Брехт је некад иронично писао да западна, „бонска држава”, контролише своју дјецу из страха да у земљу не пренесу заразу „звану мир” која долази из ДДР-а. Источноњемачки политичари стално су упозоравали на империјалистичке претензије истичући властиту мирољубивост. А на крају је за међуњемачки мир највише учинио Михаил Горбачов, на чему су му Нијемци надасве захвални.

Ни већина Југословена није тада озбиљније узимала у обзир могући распад своје земље. А она је већ почињала да клизи у пропаст. Нашем остарјелом и болесном вођи одбројавани су дани на земљи, па су ме неки саговорници отворено питали шта ће бити са Југославијом. Хоће ли се послје Тита распасти? Иако сам већ и сам осјећао извјесну зебњу за будућност своје поносне земље послје смрти њеног „бесмртног” вође, ипак сам по повратку кући написао да ће се Југославија распасти ако се распадне и наша планета! Био је то поносан и глуп одговор извјесној западноберлинској госпођи, у једном литерарно фингираном разговору.

Берлин је, свему упркос, постао привлачно мјесто за мене.

И коју годину касније боравио сам неколико дана у Источном Берлину, потписавши споразум о сарадњи југословенског и тамошњег савеза писаца. Био сам заборавио да прибавим визу, али ме је на аеродрому чекало службено лице из књижевничке организације па сам, након краћег задржавања, ушао у земљу.

Године 1982. провео сам два мјесеца у Западном Берлину, на Гете институту. Институт се налазио у улици Knesebeckstraße, која излази на можда најљепши трг, Savignyplatz, а сијече најчувенију улицу Kurfürstendamm, тај бескрајни излог старијих и савремених архитектонских стилова, робног обиља, сјаја и моде западног свијета. У близини је Zoologischer Garten, важан саобраћајни чвор и ревијално мјесто свих типова људи, раса, језика, понашања. Пијанци, беспризорници и пенери били су редовни саставни дио тог станичног амбијента. Слични призори виђали су се и другдје, посебно на станицама метроа и градске жељезнице, творећи занимљив контраст са љепшим лицем града. Много сам ходао бескрајним лавиринтом од улица, тргова и саобраћајних чворишта, разгледао значајне грађевине, посјетио неко-

лико галерија и музеја (чувени Египатски музеј са бистом Нефретете). Музеји ме иначе не привлаче, тако да у многе, ни код куће ни у Берлину, нисам ни завирио.

Ноћ којом се окончало мој тадашњи боравак провео сам у веселом друштву. Из кафане смо заглавили у стану једне привлачне госпође француског поријекла, тако да сам, с два тешка кофера, једва ухватио јутарњи воз за Београд.

Вратио сам се упознавши неке Нијемце и наше људе с којима ћу се зближити у годинама које су ми биле досуђене мимо свих очекивања. То су године крвавог распада Југославије (након што се Њемачка ујединила), посебно рата у Босни и Херцеговини, касније и НАТО-рата против Србије, којег Нијемци зову Kosovo-Krieg. Ваљда да се истакне разлог тог рата и умањи, бар номинално, териториј на којем се одвијао.

Један од тадашњих познаника, Звонко Плепелић, запослен у Државној библиотеци, човјек је на чија ћу врата, једанаест година касније, покуцати ујутро 1. маја 1993. као избезумљени бјегунац из сарајевског пакла. Претходног дана у Будимпешти искусни лопови ослободили су ме кофера с мојим иметком – догађај који сам већ описао у роману *Твоје срце, зеко*. Ту књигу писао сам, на више берлинских и других адреса, под великим унутрашњим притиском ратних и избјегличких доживљаја, искушавајући своје непровјерене списатељске моћи као приповједач, одржавајући какву-такву дисциплину позива из – страха да се не „растурим”.

Плепелић, дијете гастарбајтера из околине Загреба, постао је њемачки писац. Примео ме у свој дом с новом, младом женом (Туркињом) и двоје мајушне дјеце, дао понешто од гардеробе. Код њега сам остао првих мјесец дана, док се мало не „снађем”. Превео је већи број мојих пјесама из *Сарајевског рукописа*, тако да сам већ имао с чиме да наступам пред њемачком публиком. Убрзо су се појавили и други преводиоци, а кад је наредне године та збирка објављена, стекао сам легитимацију која ми је била важнија од пасоша. (Мој југословенски пасош ионако је све мање вриједио, чак и при јединој, прописно најављеној, посјети Београду 1998 – на аеродрому сам морао да платим туристичку визу! Бијих дошао да видим породицу и учествујем у представљању поменутог романа, објављеног заслугом уредника Михајла Пангића у „Филипу Вишњићу”.)

Сјећам се првих читања стихова на Bebelplatz-у поводом годишњице спаљивања књига (ту су маја 1933. горјеле на ломачи књиге јеврејских писаца и љевичара), на Слободном универзитету, Хумболту и другдје. Писац Олаф Минцберг, активан на многим пољима, увео ме у једну алтернативну асоцијацију берлинских аутора, касније сам примљен и у њемачки ПЕН. Та друштва повремено су организовала чи-

тања; хонорари од тих и других, током година многих књижевних наступа у цијелој Њемачкој, и неке стипендије, омогућили су ми да вријеме свог егзила некако преживим („одржим се на води”, рекли би Нијемци). Понекад сам, мада ријетко, успијевао да коју стотину марака пошаљем жени у Београд, која је своју избјегличку борбу за преживљавање водила скупа са старом мајком и једном малом братаницом. И поред свих тегоба, и одвојености од својих најдражих, нисам (посебно за вријеме рата у Босни) озбиљно размишљао да се и сам настаним у Београду, гдје сам по изласку из Сарајева провео три „транзитна” мјесеца, а одакле је Србе избјегле из Босне Милошевићева полиција радо враћала на босанско ратиште. Супругу ћу иначе по одласку у Берлин први пут видјети тек након двије године, и то у Варшави, гдје сам боравио поводом изласка *Сарајевског рукописа* на пољском, у преводу Дануте Ђирлић-Страшињске и Јулијана Корнхаузера. Био је то дирљив сусрет дубоко трауматизованих људи који је добра Данута брижљиво припремала.

Тих раних избјегличких дана и мјесеци (ако ћемо право, и година) прогонио ме страх запаћен у сарајевској кланици – страх да ћу „морати од свега да полудим”. Кињиле су ме преживљене страхоте, све оно људски недопустиво и „немогуће” што се ипак збило. И збивало се, у Босни, и даље.

Из гротла босанске апокалипсе изашао сам случајно, што сам доживио као излив једнако случајне Божје милости, коју многи нису дочекали. Изашао сам са осјећањем да сам и сам убијен – душа се поистовећивала са недужним жртвама ратног безумља. Такав сам, послије задржавања код рођака у Београду, стигао у Берлин, у којем, у најмању руку, нисам морао страховати од буквалног убиства, најгрознијег мучења и сакаћења. Ипак, сабласт рата и избјеглиштва претварала ме у аветињску фигуру која није имала рјешење свог даљег опстанка. Осјећао сам се, дословно, попут прогоњене звијери. Попут нежељеног, сувишног госта у земљи која је таквих имала и превише – на стотине хиљада. Да бисмо добили три мјесеца „трпљеног” боравка до изгона (*Duldung*), морали смо све вријеме да стрепимо хоћемо ли га добити. (Ја ћу тек након двије године добити *Erlaubnis*, с којим сам могао да путујем.) А да се и не говори о сатима напорног чекања у бескрајним редовима пред надлежним полицијским уредима. Били су то часови неизвјесности и понижења које смо свјесно потискивали, скупљајући снагу за наредни сусрет са истом службом без људског лица и људског разговора. Били смо статистички случајеви за које су говорили само тражени папири. Иако сам све вријеме био без посла, морао сам сваки пут „папирологијом” доказивати да имам приходе довољне за живот. (Социјалну помоћ примао сам тек краће вријеме.) Сре-

ћом, неки њемачки пријатељи, посебно мој издавач Ралф Либе, ту су ми увијек излазили у сусрет.

Наредна два мјесеца провео сам, захваљујући новинару и полиглоти Хартмуту Топфу, у једном приградском селу као „чувар куће у љетном периоду” јеврејске породице која је за то вијеме боравила негдје на другој страни планете. Долазио сам готово свакодневно возом у град, неколико пута ишао, са Чехом Ришом и Кристином (дошла из Минхена), на купање у Халенском језеру. (Берлин са околином има много већих и мањих језера.) Као слаб пливач помало сам страховао од тамних језерских дубина, иако ме салијетала идеја да заувјек нестане на дну. По несрећи, тих дана виђао сам се и с једном емигранткињом из Словеније, али кад ми је украла хиљаду марака које ми је поклатио писац Феликс Хуби, с презиром сам јој окренуо леђа, остављајући је с њеном ловином.

Услиједила су два нова мјесеца становања којим су ме частиле млада књижевница Грешнер и њена сестра, у бившем Источном Берлину. А онда сам изненада (милост!) добио вишемјесечну стипендију Фондације Хајнрих Бел, са боравком у пишчевој сеоској кући на обронку планине познате по великим биткама из свјетских ратова, негдје на пола пута између Келна и Ахена. За стипендију су ме, а да нисам ни знао, кандидовали преводиоци Мирјана и Клаус Витман из Бона. Тек ту сам „дошао к себи”. Одатле сам се вратио у град који је већ постајао „мој Берлин”. Моја поезија наилазила је на добар пријем, круг познаника и пријатеља се увећавао. Ослобађао сам се страха од „лудила”. (Кад сам доцније о том страху причао једном уваженом знанцу из Сарајева, сада Новосађанину, рекавши како ми се чини – душа се већ прилично опоравила – да ипак нећу полудјети, глатко је узвратио: „Нормални људи су полудели!”.)

Гете је својевремено пјевао: „Твоју величину, Берлине, сваки странац има обичај да слави / Доведе ли га пут к нама, забезекне се што нас види тако мале.” А након што је Бизмарк 1871. ујединио њемачке земље и Берлин постао пријестоницом Њемачког царства, Теодор Фонтане се јадао у једном писму из Милана, колико је Берлин, „упркос школама и касарнама” још заостао у односу на овај италијански град, како Италијани не разумију или не желе да разумију њемачки. Није видио ниједну њемачку књигу у изложима књижара, док су се енглеске и француске књиге и новине налазиле свуда.

Берлин је настао мијешањем германских и словенских племена, током стољећа насељавали су га, са разних страна, колонисти који су се међусобно толерисали. У јединствену урбану агломерацију уобличио се, спајањем мањих градских насеља и села, тек у модерно доба.

Око 1880. имао је већ милион становника, да би 1942, у најцрњем периоду њемачке историје, досегао четири и по милиона.

Готфрид Бен, који је остао у Хитлеровој Њемачкој у „некој врсти аристократске емиграције”, како је тај избор правдао, писао је у тексту „Берлин између Истока и Запада” да је град између 1918. и 1933. растао „као духовни центар који може да се стави уз бок Паризу – таленти, дјела, изложбе, премијере као у мало коме граду на свијету...” Била је то фаза великог успона главног града Вајмарске републике па онда Трећег рајха, о чему свједочи и Милош Црњански у путопису „Ирис Берлина”, и другдје. Од Андрића ми је позната тек горка констатација да му је вријеме дипломатске службе у Берлину, на прелазу тридесетих у четрдесете, било најтежи период живота. Није волио да га се сјећа. Ја га понекад замишљам у тренуцима док је предавао акредитиве Хитлеру и у часовима кад је морао да пакује кофере.

На преосталим примјерима архитектуре из доба националсоцијализма још се може проучавати грандомански стил Хитлеровог архитекте Шпера, којим су у Великом Берлину глорификовани држава и нација.

Када се Алфред Деблин послѣ рата вратио из егзила у свој град, затекао је умјесто раскошних улица и тргова у центру (Friedrichstraße, Pariser Platz, Unter den Linden, Alexanderplatz) праву пустош. У улици Под липама, али без липа, видио је руског војника и његову жену како сами мирно шетају туда гдје је некад врвјело, и помислио да халуцинира.

Један од познатијих споменика града који је 1945. био већим дијелом савњем са земљом јесте црква на Breitscheidplatz-u (Kaiser-Wilhelm-Gedächtnis-Kirche).

Интересантно је да у данашњем Берлину живи много мање људи него прије седамдесет година. Град има око 3.400.000 пријављених житеља, са готово пола милиона странаца. Најбројнији су, зна се, Турци; конзервативни и исламофобични политичари понекад упозоравају на јачање њихових „паралелних структура”.

Статистика каже да у граду живи близу 20.000 „Срба и Црногораца”, регистрованих тако када су Србија и Црна Гора твориле краткотрајну државну заједницу. Значајан је и број Хрвата, као и Бошњака.

Има, наравно, и доста илегалаца, избјеглица са разних „кризних подручја”, међу њима и бивших Југословена. И ја сам их сретао, радили су на црно у кафићима и ресторанима, посебно на градилиштима и другим мјестима с тежим, за Нијемце непривлачним пословима.

У граду живе и веће заједнице Руса, Пољака, Грка, Италијана, Арапа и десетине мањих етничких група.

Међу Србима који су од раније живјели у Берлину било је интелектуалаца, умјетника, стручњака у разним областима. С неким од њих успоставио сам присније односе. Повремено смо се сусретали у становама, на књижевним вечерима, дискусионим трибинама, изложбама, у кафанама, нашим клубовима. Та дружења, као и она с њемачким пјесничким и другим знанцима и пријатељима, ублажавала су ми осјећање самоће и изгубљености. (Најтеже су ми падале вечери и ноћи када сам остајао сам са собом у своја четири зида, разбијајући главу питањима: шта сутра, како даље, докле?) Имена неких од њих нашла су се у пјесми „Лаки стихови за тешке дане” (збирка *Благослов изгнанства*):

Неки пут,
кад помислим да ми се од избезумљености
зјене разглављују и чудно шире,
јавим се код Хорста и Мире.

Други пут,
кад осјећам: чеоне кости
тару се и хоће да размину,
зовем Дитера и Сабину.

Понекад,
кад се потиштенима ћаска
ил просто с чашом вина сједи,
сабере се и веће друштво:
Златомир, Дина, Фреди...

Вучићи, Николићи, Манојловићи...
Имена на –ер, -ел, -инг...
Не, драги моји, нећу стићи!

Код егзиланта
и код самотника
сваки дан у друштву пријатеља
памти се као с вјенчања слика
и уписује ко недјеља.

Шта би нам значило град, било који, без пријатеља и познаника?
Мира Ерцег је позната позоришна режисерка, чије су представе играли на многим српским, југословенским и њемачким сценама. Њен муж Хорст Хавеман, као и син им Александар, такође су режисери. Ипак, чешће смо се сусретали у њиховом дому, уживајући у Мириним

ђаконијама и разговорима, него у театру. Сјећам се Мирине инсценизије жестоке поезије Инге Милер, супруге Хајнера Милера, која је свој живот рано окончала самоубиством.

Једнако лијепо угошћавали су ме Саво и Даница Вучић са сином Радомиром. Саво, мој стари знанац из Сарајева, најприје је био лектор на Хумболту, потом радио у школи за нашу дјецу, а у годинама прије ненадане смрти почео интензивно да пише, објавивши три збирке пјесама. Пјеснички се, даровито, био огласио и Радомир – не знам шта данас ради.

Миомир Николић, оперски пјевач, и његова супруга Бисерка радо су примали и с највећом пажњом угошћавали своје пријатеље. Ријетко деликатни људи. Али ја у оперу – Берлин их је имао три – сем два-три пута, нисам ишао.

У Берлину је живјела и млада оперска пјевачица Ксенија Лукић, Крагујевчанка, која се касније с породицом одселила у Детмолд.

Младен Манојловић, земљак из Приједора, један је од наших успјешних људи у Берлину. Он и његова Мира подигли су повећу кућу са вртом на јужном рубу града, посљедњих година имали су дистрибутивни центар хране и пића. Младен је добро упућен у многе области људског знања, занимао се за умјетност, за политику такође, а посебно се истакао у организовању културног живота берлинских Срба. Приредио ми је, за испраћај, лијепо књижевно вече у клубу у улици Grenzallee, гдје сам каткад свраћао петком увече да играм шах. Сметао ми је једино наш несносни турбо-фолк.

Културне приредбе организовао је и други српски клуб, онај у власништву др Милићевића, у супротном, сјеверном дијелу града. Повремено је и наша црква у Берлину приређивала предавања и књижевне наступе, најчешће пожељним гостима из Србије. А берлински интелектуаци и умјетници годинама су узалуд расправљали о томе како да приволе државу Србију на отварање националног културног центра. Такве центре имају Русија, Пољска, Чешка, Мађарска и неке друге земље, с разноврсним програмима представљања и пропагирања сопствене културе. Руси имају и своје позориште.

Кад смо већ код Руса, ваља подсјетити на доба када је постојао „руски Берлин”. Не мислим на Берлин као главни град ДДР-а под руском војном и идеолошком контролом, већ на град у којем су нашли уточиште многи руски писци, мислиоци и умјетници послије Лењиновог преврата.

Прелиставам књигу *Russen in Berlin* (Leipzig 1987), у којој се на преко 600 страна, са 113 репродукција, говори о познатим и мање знаним руским емигрантима који су послије Октобарске револуције преплавили Берлин. Године 1923. било их је триста хиљада! Берлинску че-

тврџт Charlottenburg звали су већ Шарлотенград. У Берлину се тада, за краће или дуже вријеме, нашла руска књижевна елита: Горки, Бабељ, Бели, Пастернак, Цветајева, Мајаковски, Ходасевич, Јесењин, Алексеј Толстој, Пиљњак, Шкловски, Ремизов, Набоков, Еренбург, Розанов, Шестов, Берђајев ... Да не помињем чувене авангардне сликаре, режисере, глумце... Имали су своје новине и часописе, позориште, кабаре „Плава птица”. Руска пјесничка колонија састајала се најчешће у кафани „Prager Diele”. Постојала је и руска „Кућа умјетности”, једно предавање о Гетеу и Толстоју одржао је у њој и Томас Ман.

Шкловски је у Берлину написао епистоларни роман *Зоо или ѝисма не о љубави*, Набоков (остао је дуже) осам романа на руском језику, да би по одласку у Америку прешао на енглески. Бели је 1924. објавио књигу *Како је лијепо у Берлину*. Заносили су га берлински контрасти: „...Берлин је један организовани, систематски реализовани кошмар, понуђен у недужној форми нормалног, здравог (буржујског) људског разума: смисао је бесмисао.” Писао је како се „просјечни Нијемци” не дају ничим, никаквом бесмислицом, изненадити, рецимо изјавом „Ја вјерујем у сиве мачке”. У најбољем случају рекли би: „Нека нова секта. Можда дадаист.” А Цветајева је у краткој пјесми „Берлину” молила „касарне” (град је био познат и по стамбеним зградама које су личиле на касарне) да се смилују „најбајковитијој сиротињи!”.

Елијас Канети, који је тих година студирао у Берлину и уживљавао се у будући позив писца, с највећом емпатијом пише о сусретима и разговорима са Бабељом. Био је већ прочитао *Црвену коњицу* и *Пријовијести из Одесе*, на њемачком. Вели да би га Берлин био прогутао као крпу да није сусрео Бабеља.

Али да се вратим на имена из пјесме.

Београђанин Златомир Поповић емигрирао је прије пола стољећа најприје у Француску, а потом се доселио у Западни Берлин. Златомир је социолог, предавао је на некој вишој берлинској школи, почео да пише и приче на њемачком, али не знам докле је у томе догурао. Једна Францускиња и двије Њемице родиле су му по једну кћерку, а он живи сам. Одлично прави пребранац. Један је од виспренијих и духовитијих људи које сам упознао, у стану има огромну, изузетно вриједну библиотеку.

Дина Кајба потиче из српско-хрватског, давно растуреног брака. Удала се за Перуанца Фредија Калдерона, који је послѣ једног студентског боравка остао у Њемачкој. При склапању брака ја сам им, са госпођом Горданом Милановић, био свједок. Провели смо многе сате заједно. Дина се бави језиком и ради на обнављању покиданих веза међу бившим Југословенима; Фреди је филозоф и историчар, зналац у многим дисциплинама, већ годинама најављује излазак сво-

је књиге *Граматишка смрти*. Једном ми је рекао да у расно-етничкој легури његове тамнопуте лозе има трагова који воде и до Баруха де Спинозе. Да ли се и стога највише посветио истраживању бездане тематике холокауста?

Посебна прича су Сабина и Дитер Фал. Сабина је слависта, стручњак за црквенословенски, Дитер познаје старогрчки и латински, а обоје се добро служе и другим језицима (француски, енглески...). Они су се, заједно са сарадницима из Станкт Петербурга, десет година бавили капиларним проучавањем превода важног дјела Дионисија Ареопажита на црквенословенски који је сачинио инок Исаија. Дивили су се Исаијином преводилачком умијећу, посебно у превођењу филозофских појмова. Сарађивали су и са професором Ђорђем Трифуновићем. Пројекат је управо завршен и биће објављен у Њемачкој у више томова. Било би лијепо када би и наша књижевна и научна јавност сазнала нешто о томе.

Посљедњих четири-пет берлинских година становао сам близу Фалових, у Панкову. Стан ми је уступио Клаус Хут, који је напустио живот у велеграду, придруживши се једној „европској кооперативи” (комуни од тридесетак жена, мушкараца и дјеце) на купљеном заједничком имању од 50 хектара у Мекленбургу. С неким члановима те и још неких кооператива из Француске и Аустрије (све су познате под заједничким именом „Longo mai”), провео сам у љето 1996. седам дана у Прованси, на конгресу Европског грађанског форума, на којем се врло критички говорило о неолибералном капитализму, еколошким проблемима, ратовима на Балкану, положају избјеглица у Европи... Моји познаници из тих кооператива су просвијећени људи који заступају љепше лице Европе без граница.

Још нешто о Сабини и Дитеру. Често сам – не тек стога што сам становао близу – долазио код њих, међу нама се развило најљепше разумијевање и пријатељство. Сабина и Дитер су предани истраживачи на пољу религиозне литературе. Један од знакова њихове лијепе побожности је овај: за столом би увијек, прије обједа, казали неку молитвену, захвалну ријеч. То ми се допадало јер је ратно искуство глади, и страха од ње, развило код мене осјећање светости хљеба нашег насушног. А сама култура хљеба у Њемачкој, разноврсност пекарске понуде, нешто је што би могло да постиди убогу инвенцију наших пекара. Посебно сам волио црни ражани хљеб, какав сам понекад јео у дјетињству на селу.

Када сам се за вријеме бомбардовања Србије разболио, становао сам десетак дана код Фалових. Одатле сам, у очајању, упутио протестно писмо њемачком ПЕН-у поводом „хуманитарних” бомби НАТО-а. И данас сам, кад год одем у Берлин, њихов гост.

Солидарност и наклоност исказивали су ми већ поменути проф. Манфред Јенихен, пјесници Рихард Питрас, Луц Ратено, Рихард Андерс (сљедбеник надреализма код кога сам становао годину и по дана), Клаудија Тешнер, Јирген Израел, нова звијезда њемачке прозе Инго Шулце, репортерка и публицисткиња Марина Ахенбах (познаје наш језик) и други. На примјер, госпођа Т'це (била у вези с једним београдским филмским монтажером), Вера Репшлегер, Маријана Зенфтлебен...

Др Петер Герлингхоф, славист, годинама је у свом дому окупио групу Срба и Нијемаца, водећи акцију за боље разумијевање ситуације српског народа током и након распада Југославије. Веома се ангажовао и на упознавању њемачке јавности са страшним нацистичким злочиним у Крагујевцу 1941.

Међу најсрдачније и интелектуално најрадозналије особе убрајам Бетину Флес-Ресман, драматичарку, глумицу и позоришну режисерку из млађе генерације, која је прије неколико година изненада умрла, дан уочи једне премијере. Обожавала је Чехова, држећи као икону његов портрет у свом стану. Прије три године узалуд сам, бјеше се већ смркло, тражио њено име на гробљу поред Брехтове куће у Берлину. Тамо су гробови Хегела, Брехта, Хајнера Милера и још неких знаменитих личности.

У Берлину живи и наша Весна Цидилко, данас (послије Слободног универзитета) предаје на Хумболту. Весна је прије двадесетак година објавила своју дисертацију о поезији и поетици Васка Попе (преведену коначно и на српски), досад вјероватно најисцрпнију студију о дјелу великог пјесника. Упознали смо се 1987. у Гетингену, гдје сам се, у „години Вука”, био обрео баш са Васком, који је гостовао на тамошњој Славистици код професора Лауера. (Лауер, члан САНУ, написаће касније, за вријеме рата у Хрватској, текст о Попи којим се није прославио.)

Не могу да заборавим ни доброг доктора Бикадарова, Руса из Београда, коме сам се каткад обраћао за љекарску помоћ. Ни доктора Ковачевића, који ми је лијечио начету јетру, да бисмо заједно - пили. Био сам на његовој гала свадби, младенцима прочитао величанствене ријечи апостола Павла о љубави, али тај брак није потрајао.

На књижевним вечерима сусретао сам и наше писце. Рајко Ђурић био је добио политички азил, нешто касније у Берлину се настанио и Бора Ђосић, обојица жестоки критичари Милошевићева режима и српског национализма. Ђосић је говорио да није он напустио своју земљу, већ она њега.

Хрватска књижевница Ирена Вркљан живи већ одавно у Берлину. Виђао сам се и са Дубравком Угрешић док је уживала једногодишњу стипендију. Једном јој се прохтјело да заједно пишемо веселоиронич-

ну пјесму у римованим дистисима, које је смишљала, муњевито, углавном она.

Два-три пута сам срео и Александра Тишму – долазио је из Француске. Био је, као и Ђосић, или раније Киш, већ познат и уважен писац, иако је говорио и оно што се њемачким политичарима и већем дијелу јавности није баш допадало. Једном сам му рекао да његов необично отворени дневник из младих дана (излазио је у часопису „Књижевност“) разоткрива живот и страсти правог „сексуалног манијака“. Није се нимало љутио. Његовом угледу у Њемачкој највише је допринио „критичарски папа“ Марсел Рајх Раницки. Раницки је годинама водио „Литерарни квартет“, изузетно гледану емисију, неку врсту телевизијског позоришта, у којој је, расправљајући и свађајући се са још троје познатих критичара, препоручивао или сахрањивао нове књиге њемачких и страних писаца.

У Берлину дјелују и неки наши сликари, ликовна критичарка Бојана Пејић, филмски режисер Зоран Солонун. Бојана ме фотографисала за прво издање *Сарајевског рукописа* („Време књиге“ Предрага Марковића) у похабаном али „елегантном“ сакоу који ми је, раних избјегличких дана, дала једна Далматинка са хрпе одјеће скупљене за избјеглице. Код Зорана, чији су филмови добијали награде, неколико сам пута преспавао. А стоматолог Иво Панциров, родом са Пељешца, направио ми је зубе и поклонио два своја одијела – и једно и друго било је по мјери. Упознали смо се код Дане, пјесникиње из околине Хан Пијеска, која је припремала своју дебитантску двојезичну збирку. С Даном и њеним мужем Дитером (имали су адоптирану ћеркицу ромских биолошких родитеља) сусретао сам се на почетку егзила – увијек су имали довољно вискија и вина за свога жедног госта. Његова је жеђ била „метафизичка“ – алкохол је смиривао и отупљивао пренапету свијест о несносном искуству патње и безизлазном положају ратног бјегунца, нудећи утјешније слике и визије.

Та жеђ је, срећом, временом јењава. Али сам стално много пушио. Цигарете сам, по нижој цијени, често куповао код Вијетнамаца који су држали ланце илегалне трговине дуваном.

Руже по кафанама продавали су Тамилци.

Ријетко сам их поклањао.

Моја омиљена кафана била је „Terzo mondo“ крај Savignyplatz-а, на којем се иначе, поред једне огромне књижаре с дјелима из умјетности, добрих ресторана, бистроа „Кант“ и „Хегел“, налази и један бордел. (Проститутке су се ноћу нудиле на многим прометним улицама. Неке су изгледале врло пожељно, али сам их дисциплиновано мимоилазио.) „Терзо“ је популарно састајалиште интелектуалаца, умјетника, егзиланата и ноћобдија, таквим га је учинио власник Коста Папанаста-

сију. Коста је напустио своју земљу још за вријеме војне хунте, завршио студиј архитектуре, али је постао познат у цијелој Њемачкој као глумац у једној бесконачној ТВ серији и као пјевач. Уза све, Коста пише и поезију у којој протестује против свега што вријеђа његово осјећање слободе. Грк! Коста сваке вечери – изузев ако негдје нема концерт – пјева уз гитару својим гостима, људима свих раса, језика и занимања, а у паузама сједи са пријатељима за великим, домаћинским столом, испод властите бисте на којој личи прије на Зевса него на Орфеја. За тим се столом расправља о свим питањима која муче људски род, па тако и избјеглички народ. Коста је дуго скупљао помоћ за Грузију и сам је носио у Тбилиси. Критички је говорио о улози Њемачке и западних земаља у ратној демонтажи Југославије, не штедећи ни вође поносних балканских нација.

Покушао сам (покушај није особито успио) да о Кости и његовој кафани скитим једну пригодну баладу, из које (само овдје!) наводим четири катрена:

Слика Хо Ши Мина уврх сале стоји.
На великом зиду „Смрт фашизму!” натпис.
Фашизму и грчку хунту приборји
Костас, наш берлински Теодоракис.

(...)
Браћа се Србљи код Косте још тјеше
када им потврди, дубље растумачи:
Југу су разбили – велика им бјеше! –
империјалисти – лакше вас се тлачи!

(...)
Често ту, за ситниш, и други засвира,
вјешти Грци, Руси, Пољаци, Румуни,
мелодију која егзиланта дира,
и расположење тада узврхуни.

(...)
О геноциду се Турци и Јермени
споре, живахни Јевреји и Арапи,
срчући, уз узо, пиво што се пјени.
Слушаш и уживаш у вину ил грапи.

Под истим кровом налази се и галерија у којој се одржавају изложбе, књижевне вечери, филозофске и политичке дискусије.

Код Косте сам упознао велики број интересантних људи, Нијемаца и странаца са свих континената, с неким се и спријатељио, као са Лућаном Караром, архитектом са Сицилије, који већ дуго живи у Берлину. Лућано је један од оних људи који вам одмах отворе душу.

Таква је и сликарка Дорис Лебер. Кад год бих похвалио љепоту њених кристалнобљештавих очију, частила би ме пољупцем. Макар и са дистанце.

Међу редовнијим гостима била је и једна тужна Амела из Мостара. Зарађивала је дајући часове клавира. А весела Амела из Брчког, која је обично стајала за шанком са својим пријатељем, студирала је глуму.

У „Терзо” је често свраћао и један млади, елегантно одјевени новинар који је почео да даноноћно исписује хрпе зажарених љубавних стихова за неку опасно заводљиву Рускињу. Дуго сам одбијао његове молбе да прочитам то што пише, али сам му најзад рекао да донесе тридесетак пјесама „на оглед”. Донио их је двјеста. Кад сам му послужио десетак дана похвалио стихове који су били добри, језички инвентивни, и опрезно указао на многобројне које би морао да избаци, одговорио је као из топа: „Избаћим ли све те лоше, на чему ће се истаћи моји сјајни стихови?!” На томе су и завршили моји „савјети младом пјеснику”.

Најтеже године за дијаспору у Њемачкој биле су управо те, деведесете – не само због ратова и губитака код куће, у раскомаданој и уништеној држави, већ и због држања званичне Њемачке у тој историји и односа доминантних медија према Србима као готово јединим кривцима за сва ратна разарања, етничка чишћења и страшне злочине. Иако многи од наших људи нису подржавали Слобину и Мирину клику, свјесни одговорности и погубних грешака српске политике, ипак нису могли схватити ни прихватити ставове водећих политичара (Кола и Геншера, потом Шредера, Фишера и Шарпинга), као ни преовлађујућу медијску слику о „српској страни” ратова у Хрватској и Босни, потом и о НАТО-рату против Србије. Видјели су у томе политику „сатанизације” цијелог народа, особито кад је Милошевић поређен са Хитлером, а његов режим са националсоцијализмом. „Кампања сатанизације” их је, као што Милован Данојлић каже за себе, „додатно учинила помирљивим према нашим недостацима”, а ваљда су само најтврдоглавији помишљали „да је у непоправљивости залога нашег опстанка”. За вријеме бомбардовања Србије организовали су протестне скупове заједно са својим њемачким пријатељима. Тих пријатеља није било тако мало (међу мировњацима, интелектуалцима, у редакцијама мањих љевичарских листова), али они нису могли преокренути главни смјер њемачке политике и јавног мњења.

Ханс Магнус Енценсбергер, који је, као и Грас, подржао кампању НАТО-а, писао је: „Рат из хуманитарних разлога скептицима се чини незамислив, али њихова потрага за злим америчким примислима остала је досад бесплодна.” Оптужио је „остатке мировног покрета” да демонстрирају „раме уз раме са присталицама једног ратног злочинца”.

Ја сам тих година, у многим разговорима и пратећи штампу, приметио да су о Србима с више разумијевања говорили и писали прије Нијемци из бившег ДДР-а, можда и стога што су имали љепша сјећања на Југославију. За западну конзервативну политичку елиту и њене медије, комунистичка Југославија имала је, хоћеш-нећеш, да нестане са мапе „слободне Европе”, док је она за источњаке, поданике „реалног социјализма”, дуго представљала наду у слободније друштво отвореног типа.

Многи источни Нијемци остали су, до данас, разочарани ситуацијом у којој су се нашли након уједињења. Изгубивши посао, живе од све мањих социјалних давања, на ивици сиромаштва, или на самом дну. Плате универзитетских професора и стручњака у разним областима још нису изједначене са примањима западних колега. Многи и ту трпе због своје биографије из које не могу избрисати чланство у Хонекеровој партији, да не говоримо о лустрацији безбројних крупних и ситних апаратчика. Колово обећање да ће сивило ДДР-а претворити у „цватуће предјеле” препознају као либерално-капиталистичку бајку канцелара ујединитеља. То осјећање разочараних дијели и пјесник Фолкер Браун у пјесми „Својина”:

Што никад не посједовах, сташе отимати.
Чег лишен бијох, вјечно ће недостајати.
Нада лежаше на путу ко замка што стоји.
Моју сад својину ваша канџа строји.
Кад опет *мој* ћу рећи мислећи свекоји.

Расправа између источњака и западњака („осија” и „весија”) око њемачког уједињења, његових историјских резултата и посљедица, још понегдје траје. За једне је ДДР била земља неслободе и пропале економије, други мисле да у њој није било „баш све тако црно”. И мада су „нове земље” (из састава ДДР-а) с новим фабрикама, робним кућама, љепшим улицама и новим аутопутевима увелико измијениле свој лик, аргумената имају и једни и други.

Можда ће економска криза, која посљедњих година погађа и грађане бивше Западне Њемачке, зближити „осије” и „весије” више од владајуће идеологије неолибералног глобалистичког капитализма. И невоља зближава.

Бивши Источни Берлин највише је профитирао од рушења Зиде и уједињења. Постао је највеће градилиште у Европи. Довољно је погледати огромне новоизграђене пословне и тржне центре домаћих и страних компанија на Potsdamer Platz-у и око њега, па да се осјете димензије промјена у градском, раније запуштеном пејзажу, воља и снага капитала. Тај капитал прати политичку вољу Запада која на лицу мјеста доказује – источним комунистима и цијелом свијету – супериорност једног друштвено-економског система над другим.

Све што је у архитектури Источног Берлина било оронulo, нефункционално, грађено по ниским стандардима за радничку класу, реновира се или руши. Тако је срушена и Палата Републике, колико због откривеног азбеста у материјалу, толико и као симбол ДДР-а. Ту је простор негдашњег Замка (Schloß), који је био срушен, а који сада треба да се поново изгради по оригиналном пројекту, као један од амблематских знакова старе славе и љепоте града. Град је већ умногоме обновљен, захваљујући огромним количинама новца који се упумпава из цијеле земље. Берлину је историјски намијењена велика улога између европског Истока и Запада.

На обновљеном сјају Берлина раде и политичари и умјетници. Кад је Бугарин Христо прекрио сребрнастим платном огромну сиву грађевину Рајхстага, била је то визуелна сензација која је привукла милионе посјетилаца. На Рајхстагу је иначе подигнута стаклена купола, да би у парламенту било више свјетла. „Mehr Licht!”, наводно су биле последње Гетеове ријечи.

У Рајхстагу је, на копир-апарату партије зелених, нашао посао мој драги другар из војске Ратимир Бритвец, филозоф по образовању који се у слободном времену бави спортом и сликањем. У Њемачку је стигао „на вријеме”, 1991. године. Чујем да се ускоро, с пензијом, враћа у своје Панчево.

Берлин је сјеверњачка ала коју је – као и његове копир-апарате – тешко нахранити, посебно свјетлошћу и новцем. Његови градоначелници објављују велике мањкове у буџету, док неке покрајинске владе настоје да смање финансијске обавезе према главном граду. Иако се увелико смањују и издаци за културу, у Берлину дјелује огроман број најразноврснијих културних установа. Има и много фестивала. Одржавана је и „Парада љубави” хомосексуалаца и лезбијки, али се с тим разузданим весељем престало пошто је чишћење смећа које је остајало иза милионске масе учесника изискивало превелика средства.

Берлински филмски фестивал са престижном наградом „Златни медвјед” (та животиња је симбол града) један је од највећих и најугледнијих на свијету. У граду су чувена позоришта попут Њемачког театра, Брехтова Берлинског ансамбла, Шилеровог театра, Шаубине

(Schaubühne) и других. Прије десетак година основан је интернационални Literaturfestival, на којем увијек учествује велики број писаца из цијелог свијета. Постоји и међународни Poesiefestival – организује га једна од најактивнијих књижевних радионица, „LiteraturWERKstatt”, која је иницирала и реализовала оно невјероватно шестонедјељно путоштво возом за стотину писаца из свих европских земаља. Путовање је почело у Лисабону, да би преко многих градова, све до Санкт Петербурга и Москве, завршило у Берлину. Као и други већи њемачки градови, и Берлин има своју „књижевну кућу” (Litearturhaus, Fasanenstraße), са богатим програмом представљања нових дјела домаћих и страних аутора. Књижевне вечери и тематски разговори одвијају се свакодневно на многим другим трибинама; међу најважнијим су Брехтова кућа, Кућа културâ свијета, Академија умјетности, Литерарни колоквијум (LCB). Посебно лијепа атмосфера владала је на читањима у кафеу „Clara” (по Клари Цеткин, у улици која данас носи друго име), гдје је често наступао пјесник Адолф Ендлер, мајстор провокативних језичких обрта, који је као младић прешао границу у обрнутом смјеру – из Западне у Источну Њемачку. Нема више ни тог кафеа, ни Адолфа Ендлера. Радо сам одлазио и на пјесничке вечери у шарлотенбуршкој вили Орпенheim које је припећивала Улрике Бломе, једна врло љубазна и симпатична госпођа.

Избјеглице са јужнословенских простора имале су своју трибину и у „Südost” центру, који води Босиљка Шедлих. Раније се ту налазио југословенски културни центар, али је током распада Југославије предизумљива и вјешта госпођа Шедлих развила у том простору своје дјелатности.

Један од љепших доживљаја имао сам када ми је евангелистички свештеник Брингфрид Науман наручио парафразу псалма 90 за умјетнички обликовану божју службу у цркви на Hohenzollernplatz-у, у којој су биле изложене слике и скулптуре руског умјетника Вадима Сидура. На почетку литургије и ја сам се кратко обратио вјерницима, а моју интерпретацију псалма казивао је један глумачки пар. Петер Герлингхоф је *Мој ислам* потом објавио као малу двојезичну публикацију.

Зближио сам се и с једним од најзначајнијих њемачких пјесника, Кристофом Мекелом. Мекел је и изванредан прозни писац и графичар. Објавио је око сто наслова, живећи наизмјенично у Берлину, Фрајбургу и у Прованси. Недавно се ипак морао растати с Провансом јер су му вандали демолирали тамошњу стару кућу. Златко Красни објавио је у Новом Саду (Мекел је примио награду тог града) један избор из његова пјесништва, ја припремам други.

Упознао сам и многе стране писце. Један од њих је Аустријанац Роберт Менасе, чија је књига *Земља без својства* изашла у Београду. То

је бриљантан критички есеј о политичким митовима и симболима послјератне Аустрије; наслов подсећа на грандиозни Музилов роман, писан дјелимично и у Берлину. С Менасеом сам једном био на вечери код госпође Маријане Фриш, супруге Макса Фриша, коју сам већ био упознао. Маријана, жена изузетног шарма, бави се превођењем са енглеског – превела је и књигу Јосифа Бродског о његовом Лењинграду.

Асен Асенов, који је давно емигрирао из Бугарске, пише претежно на њемачком, као и његова много млађа земљакиња Цвета Софронијева.

У Берлину живи више пољских, турских, као и њемачких писаца који су се, прије или након Чаушескуовог пада, доселили из Румуније. Међу њима и претпоследња нобеловка Херта Милер. Много прије ње у Њемачку је из Румуније избјегао велики експериментатор с пјесничким језиком, прави маг у онеобичавању поетског израза, Оскар Пастиор. Упознао сам га баш код Маријане Фриш. Трагична судбина: по завршетку Другог свјетског рата провео је пет година у совјетском радном логору (о чему је Херта Милер написала роман), да би га касније румунска тајна полиција, нашавши неке његове „сумњиве” пјесме, принудила на сарадњу. То је откривено тек недавно, послје Оскарове смрти.

Ту су и егзиланти из других земаља са диктаторским режимима или захваћених ратом. Иранац Саркуи једва је спасен из Хомеинијеве тамнице, али је његова затворска ћелија сигурно убрзо добила новог станара. А о иранском револуционарном, исламистичком режиму највише сам сазнао из књига мог пријатеља САИДа, који је постао угледан њемачки писац, стално настањен у Минхену.

Петера Хандкеа, коме је знатан број критичара и особито новинара спочитавао неразумну пристрасност у писању о Србији и Србима, нисам никад срео. Добио сам једно љубазно писмо од њега (о мојим пјесмама), захвалио му на томе, и нисмо више контактирали. Мислим да је тих година, мада баш нисам пратио његово кретање, можда два пута долазио у Берлин. Објавио сам у берлинском недјељнику „Freitag” вредносно избалансирану рецензију његове прве књиге о Србији, публиковану и у зборнику *Noch einmal für Jugoslawien: Peter Handke* код Suhrkamp-а, издавача који је тако стао иза свога писца.

„Freitag” је објавио опсежан интервју са мном чим сам се обрео у егзилу (још сам муцао од сарајевских страхота), касније и поменуто писмо њемачком ПЕН-у. На тој скупштини чланова ПЕН-а, којој због болести нисам присуствовао, толико се оклијевало с политички траженом подршком бомбардовању Србије, да су је – према извјештајима штампе – тројица ексјугословенских писаца (Албанац, Србин и Бошњак) напустили из протеста.

Они који су били против „хуманитарних” бомби знали су да се не може бомбардовати тек један режим, него увијек и недужни људи.

На књижевним вечерима често ми је, поводом грозота у Босни, упућивано просто питање: „Како је то могуће!” С почетка сам се снебивао шта да кажем, покушавао да тумачим улоге у босанском „бермудском троуглу”, а каткад одговарао контрапитањем: „Како је био могућ Аушвиц!?” Аушвиц као симбол холокауста, злочина без преседана у свјетској историји. А ипак се догодио, и то у окриљу једне велике, културне нације. Наводио сам и ријечи познатог њемачког научника да би човјек, кад би хтио да Аушвиц потпуно, до краја схвати, изгубио разум.

Нема дана а да се у Њемачкој не пише и не говори о холокаусту. У Берлину је изграђен и модерни Музеј холокауста. Па ипак, Нову синагогу у центру Берлина и данас чува полиција.

Нема сумње да велики број њемачких писаца, интелектуалаца, истраживача епохе националсоцијализма, јавних дјелатника и медија заслужује признање за континуиран критички однос према најмрачнијим странама њемачке историје. Али ни дуготрајни процес „денацификације” ипак није био, нити је могао бити, тако свеобухватан и успјешан као што се код нас понекад мисли. Доказ за то су и милитантне групе неонациста, и то претежно млађих људи, који не желе да слушају „вјечите” велике приче и поуке историје. Неонацизам, додуше, није више везан за њемачко тло – шокантне вијести о тој тупавој пошасту долазе и из других земаља, па и из саме Србије.

Често сам питан и о смислу и улози поезије у „мрачним временима”. Истицао сам вриједност непоткупљивог пјесничког свједочења тамо гдје терор, системска пропаганда и лаж фалсификују и онемогућују гласове истине. Уосталом, Нијемци о томе имају парадигматично историјско искуство.

У Берлину сам доживио и ово. Три године заредом, уочи Божића, налазио сам у свом поштанском сандучету коверту анонимног пошиљаоца с новчаним прилогом. Мада сам ревно испитивао неке „сумњиве особе”, дародавца никад нисам открио. Сваки пут радосно изненађен, био сам том анонимношћу и узнемирен, и тиме што не могу да захвалим. Неко ми је најзад рекао да је та врста давања обичај извјесних финијих људи. Чудни људи и чудни обичаји! Додуше, анонимност при даривању препоручује и Библија.

Иронични Курт Тухолски записао је о Берлину и сљедеће: „Може човјек седамдесет година живјети у овом граду, без и најмањег преимућства за своју бесмртну душу.”

Бесмртни Тухолски, пошто је 1933. морао да бјежи из земље, убио се 1935. у шведском егзилу. Није издржао без свог Берлина, у којем је слободно писао и био много читан.

Срећом, писци већ одавно не бјеже из Берлина, напротив. У метрополу су се након уједињења доселили многи њемачки књижевници, не само из разних провинцијских мјеста, већ и из Минхена, Франкфурта, Хамбурга, Келна, Лајпцига, Дрездена и других већих градова. Берлин им је постао привлачнији, изазовнији. Нарочито млађи аутори траже тамо своју шансу, желећи да буду ближе утицајним литерарним круговима и издавачима, ближе центру „важних збивања”. Једне ће та огромна и бучна културна сцена избацити бар сезонски на површину, учинити их можда славним, други ће потонути у непрегледној маси просјечних или непримијећених.

Ја сам Берлин и Њемачку, након осам година и осам мјесеци, напустио са кофером успомена у души. Успомене на тегобе изгнанства живе иако их потискујемо. А оне на лијепе тренутке, дружења и пријатељства његујемо – отуд у овом запису толико имена. С тим „преимућством” вратио сам се у повраћени стан у Сарајеву у којем више није било ничега. Нешто раније вратила се супруга из Београда, за њом, као извидницом, и ја. Признајем – крајње невољно. Као у нову врсту егзила! Није ми се поново живјело у том силно пострадалом граду, послије свих ужаса, у поратној атмосфери с непрестаним међусобним оптуживањем свеколиких представника злосрећних „конститутивних народа”. Одлучила је крајња потреба бескућника за својим кровом над главом, за спајањем у овом, „другом” животу.

Ипак се све се чешће питам – куда даље?

Сарајево, јанура 2011.